

SO'FI OLLOYORNING "SABOTUL OJIZIN" ASARIDAGI ILMIY ATAMALAR

Atayev Azamat Pulatovich

Toshkent amaliy fanlar universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

azamatatayev79@gmail.com +99890-949-79-93

Azimova Sohiba

Toshkent amaliy fanlar universiteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasining 1-bosqich magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15716526>

Annotatsiya. Ushbu maqolada So'fi Olloyorning "Sabotul ojizin" asarida uchraydigan ilmiy atamalar tahlil etilgan. Asar o'z davrining diniy, falsafiy va tibbiy bilimlarini yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qilgan. Ilmiy terminlarning ishlatilish shakli, ularning o'rni va mazmuni maqola asosida o'rganilgan. Shuningdek, So'fi Olloyorning "Sabotul ojizin" asarida qo'llanilgan ilmiy atamalar morfologik (so'z yasash va tuzilish) hamda semantik (ma'no) jihatdan tahlil qilinadi. Asarda uchraydigan arabcha va forschaga kelib chiqishga ega bo'lgan ilmiy tushunchalar o'zbek tilidagi ishlatilish shakllari bilan solishtirilib, ularning lug'aviy va uslubiy qiymati aniqlanadi. Atamalar diniy-ilmiy, falsafiy va axloqiy ma'nolarni o'zida mujassam etgan bo'lib, ularning asardagi kontekstda tutgan o'rni va u orqali berilgan tushunchaning semantik yuklamasi yoritiladi.

Kalit so'zlar: So'fi Olloyor, Sabotul ojizin, ilmiy atamalar, morfologik tahlil, semantik tahlil, diniy terminlar, tasavvuf, o'zbek tili, klassik adabiyot, ma'rifat.

Kirish

So'fi Olloyor (XV asr) turkiy adabiyot va ilohiyotda chuqur iz qoldirgan mutafakkir bo'lib, uning "Sabotul ojizin" asari o'z davridagi diniy-falsafiy tafakkur namunalarini o'zida mujassam etgan. Asar tarkibida ishlatilgan ilmiy atamalar esa o'sha davrdagi ilmiy tushunchalar, atama yaratish usullari va til imkoniyatlarini o'rganishda muhim manbadir.

Asarda uchraydigan asosiy ilmiy atamalar

So'fi Olloyorning "Sabotul ojizin" asaridagi ilmiy atamalar quyidagicha tasniflash mumkin:

1. *Diniy-ilohiy atamalar:* Asarda Qur'on oyatlari, hadislar, shariatga oid tushunchalar keng qo'llanilgan. Misol uchun: *taqvo, sabr, haqq, batil, sunnat, bid'at* kabi terminlar diniy kontekstda ishlatiladi. *Kalom, fiqh, tasavvuf, shari'a* kabi ilohiyot fanlariga oid so'zlar ham tez-tez uchraydi.

2. *Falsafiy atamalar:* So'fi Olloyor ko'p hollarda: *aql, nafs, ruh, hikmat, ma'rifat, haqiqat, zohir, botin* kabi falsafiy tushunchalardan foydalanadi. Bu atamalar orqali u inson ichki dunyosining rivojlanishini ifodalaydi.

3. *Tibbiy va tabiiy-ilmiy atamalar:* *mizoj, tab', istidod, iloj, davolar, bemor* kabi so'zlar qadimiy tibbiyot nazariyasiga oid terminlardir.

• Ular asarda allegorik va bevosita ma'nolarda ishlatilgan bo'lib, inson salomatligi bilan ruhiy yetuklik orasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi.

4. *Ilm* va *ta'lim*ga oid terminlar: *ilm*, *olim*, *ta'lim*, *talab*, *ustoz*, *fan*, *dars* kabi atamalar *ilm*-ma'rifatga bo'lgan yondashuvni bildiradi.

Ilmiy atamalarning tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilishi

“Sabotul ojizin”da ishlatilgan ilmiy atamalar:

- Ko'pincha arab va fors tillaridan o'zlashtirilgan bo'lib, ularning o'zbek tiliga moslashuvi kuzatiladi.

- Sinonimik qatorlar orqali muallif ma'no tafovutlarini chuqur ifoda etgan.
- Morfologik va semantik jihatdan atamalar tahlili asarda ilmiy uslubning mavjudligini ko'rsatadi. Ya'ni so'zlar shakl jihatdan quyidagi usullar orqali asarga kiritilgan:

a) **asl shaklda o'zlashtirish**: *ilm*, *sabr*, *nafs* – o'zgarishsiz o'zbek tiliga kirgan.

b) **qo'shimchalanish yo'li bilan**: *ilmsizlik*, *haqiqatli*, *tavbakor* – o'zbekcha affikslar bilan yasalgan.

c) **murakkab so'zlar**: *ilm*-ma'rifat, *haqiqatparast* – terminlar birikish orqali kengaytirilgan.

Ilmiy atamalar kontekstda yana quyidagi semantik yuklamalar bilan ishlatilgan:

a) **aqliy-ma'naviy tahlil vositasi sifatida**: *ilm* – nafaqat ma'lumot, balki ma'naviy yuksalish vositasi sifatida ko'rsatiladi.

b) **ma'rifat tushunchasi orqali diniy-falsafiy anglash**: *ma'rifat* – haqiqatga eltuvchi bilim, Allohga yaqinlashish vositasi sifatida berilgan.

c) **dualistik qarashda**: *nafs* va *ruh* – insondagi ikki ziddiyatli kuch sifatida talqin qilinadi.

d) **tasavvufiy tushunchalar bilan bog'lanish**: *zuhd*, *taqvo*, *tavba* – shaxsiy poklanish va ruhiy yetuklik vositasi sifatida ko'rsatilgan. “So'fi Olloyor” asarida tasavvufiy atamalar keng o'rin olgan bo'lib, ular orasida quyidagi atamalar o'z zamonasining ilmiy-falsafiy tusini va dunyoqarashini anglatib, adabiy uslub bilan uyg'unlashadi:

- **Tariqat** – ruhiy poklanish yo'li
- **Haqq** – mutlaq haqiqat
- **Zikr, muroqaba, halvat** – amaliy tasavvufiy usullar
- **Fano** va **baqo** – oxirgi ruhiy maqomlar sifatida ko'rsatiladi

So'fi Olloyorning “Sabotul ojizin” asaridagi ilmiy atamalarning fonetik va morfologik jihatdan ham tahlil qiladigan bo'lsak, asarda arab va fors tillaridan kirib kelgan ko'pgina atamalar o'zbek xalqi og'zaki nutqiga moslashganini ko'ramiz. Masalan:

- **Ilm** → *'ilm* (arab tilidan), o'zbek tilida lotin alifbosida *ilm* shaklida yoziladi, ammo talaffuzda “ilm” deb talaffuz etiladi.

- **Nafs, ruh, hikmat** – fonetik jihatdan og'zaki nutqqa moslashib, dastlabki talaffuzidagi qiyinchiliklar yo'qolgan.

Shuningdek, “So'fi Olloyor” o'z asarida atamalarning ma'no qoliplarini saqlagan holda, ularga o'ziga xos ramziy ma'nolar yuklaydi:

- **Ruh** – nafaqat insonning ma'naviy olamini, balki Alloh bilan bog'liq ilohiy kuch sifatida ham tasvirlanadi.

- **Nafs** – insonni yomonlikka boshlovchi ichki nafs, unga qarshi kurash – asosiy ma'naviy vazifa sifatida ko'rsatiladi.

- **Ma'rifat, hikmat** – ilm va tushunish orqali Allohga yetishish yo'li sifatida ta'riflanadi.

Bu yerda leksik sinonimiya, ma'nolar tabaqalanishi va kontekstdagi roli juda muhim.

Xulosa

“So‘fi Olloyorning *Sabotul ojizin*” asari nafaqat diniy-ta‘sirli nasriy asar, balki ilmiy terminologiyani ham o‘zida mujassam etgan boy manbadir. Undagi ilmiy atamalar o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Ularni o‘rganish orqali o‘sha davr tafakkur doirasi va ilmiy tafsir uslublari ochiladi. Asardagi ilmiy atamalar morfologik jihatdan o‘zbek tiliga moslashgan, semantik jihatdan esa chuqur diniy-falsafiy va axloqiy mazmunga ega. Bu atamalar faqat ilmiy tushunchalar emas, balki asarning mazmuniy qatlamini tashkil etuvchi asosiy g‘oyaviy tayanchlar sifatida ham xizmat qilgan.

ILOVA: “Sabotul ojizin” asaridagi ilmiy atamalar lug‘ati¹

№	Atamalar	Ta‘rifi	Manbai / soha	Qo‘llanish sharhi
1	Ilm	Bilish, o‘rganish, anglash jarayoni	Din, falsafa, ta‘lim	Asarda ilm egallash maqtoqli amal sifatida ko‘rsatiladi
2	Olim	Ilmli, bilimli inson	Islom, ta‘lim	Haqiqat yo‘lini ko‘rsatuvchi shayxlar sifatida tilga olinadi
3	Taqvo	Allohdan qo‘rqish, taqvodorlik	Islomshunoslik	Insonning ma‘naviy yuksalishi mezon sifatida
4	Nafs	Inson nafs, xohish-istaklar markazi	Tasavvuf, psixologiya	Unga qarshi kurash tasavvufda asosiy g‘oyalardan biri
5	Ruh	Ilohiy ruh, insonning ma‘naviy asosi	Falsafa, tasavvuf	Allohdan kelgan poklik timsoli sifatida
6	Hikmat	Donolik, aql bilan ish tutish	Falsafa, shariat	Donolar so‘zlarida aks etgan haqiqat
7	Shari‘a	Islomiy qonunlar majmuasi	Din, huquq	Islomda hayot tartibini belgilaydigan yo‘l sifatida
8	Kalom	Islomiy aqida ilmi	Dinshunoslik	Ilohiy tushunchalarni mantiqiy asoslashda ishlatiladi
9	Fiqh	Islomiy huquq, fatvo ilmi	Din	Hayotiy masalalarga huquqiy yechim berish
10	Tasavvuf	Ruhiy tarbiya yo‘li, sufiylik	Islom falsafasi	Ilohiy muhabbat orqali yuksalish vositasi sifatida
11	Ma‘rifat	Tushunish, bilish yo‘lidagi kamol	Tasavvur, falsafa	Ilohiy haqiqatga yetaklovchi ruhiy martaba
12	Haqq	Haqiqat, Allohning o‘zi	Din, falsafa	Haqiqatni anglash va unga yetishish

¹ Ushbu lug‘atdagi atamalarning ko‘pchiligi **arabcha** va **forscha** manbalardan o‘zlashgan bo‘lib, “Sabotul ojizin” asarida ular **ramziy**, **falsafiy** va **diniy** ma‘nolar bilan qo‘llanilgan. Lug‘at ilmiy fan va tasavvuf atamalarini o‘rganishda manba sifatida xizmat qiladi.

№	Atamalar	Ta’rifi	Manbai / soha	Qo‘llanish sharhi
				nuqtai nazaridan
13	Batil	Noto‘g‘rilik, yolg‘on	Dinshunoslik	Haqqa qarshi mafkura va amallar ifodasi sifatida
14	Fan	Ilm sohasi, sohaviy bilim	Ta’lim, ilm	“Ilmlar” degan ko‘plikdagi ma’noda ishlatiladi
15	Tariqat	Sufiylikdagi ma’naviy yo‘l	Tasavvur	Shayx yetakchiligida ruhiy yuksalish yo‘li
16	Zikr	Allohni yod etish amali	Tasavvur, ibodat	Sufiy tajribasida jismoniy va ruhiy tarbiya vositasi
17	Halvat	Yalg‘izlik, ruhiy ulug‘lik maqomi	Tasavvur	Ruhiy poklanish uchun sufiyning jamiyatdan uzilishi
18	Fano	“Menlik”dan kechish holati	Tasavvur	Ilohiy muhabbatda yo‘qolish
19	Baqo	Abadiy yashash, Allohda borlik	Tasavvur	“Fano”dan so‘ng erishiladigan martaba
20	Tab’	Organizmning tabiiy holati (mizoj)	Tibbiyot, falsafa	Har bir insonning fiziologik xususiyati sifatida

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdulaziz Mansur. *Islom dini asoslari*. – Toshkent: Movarounnahr, 2000.
2. Alavi A. *Tasavvuf lug‘ati*. – Tehron: Elmiya, 1980.
3. G‘afurov N. *O‘zbek adabiyoti va tasavvuf*. – Toshkent: Sharq, 1999.
4. Holmatov B. *Ilmiy uslub va atamalar*. – Toshkent: Fan, 2012.
5. Karimov A. *O‘zbek tilining tarixiy leksikologiyasi*. – Toshkent: TDPU, 2003.
6. Mallayev N. *O‘zbek adabiyoti tarixi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1976.
7. Nosirov R. *O‘zbek tasavvuf she’riyati*. – Buxoro, 2008.
8. Qur’on tarjimasi (Abdulaziz Mansur tarjimasi). – Toshkent: Movarounnahr, 2004.
9. Rahmonov A. *Til va tafakkur tarixidan lavhalar*. – Samarqand, 2012.
10. Saidov S. *O‘zbek tilida arabcha atamalar*. – Toshkent: Fan, 1985.
11. So‘fi Olloyor. *Sabotul ojizin* (nashrga tayyorlovchi: I. Sulton). – Toshkent: Fan, 1990.
12. Toshpo‘latov Sh. *O‘zbek tilida arabcha va forsha so‘zlar*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
13. Yo‘ldoshev M. *Sharq xalqlari falsafasi*. – Toshkent: O‘zbekiston, 2005.
14. Yo‘ldoshev M., Karimov A. *Tasavvuf va adabiyot*. – Toshkent: Fan, 2010.
15. Zohidov X. *Islom falsafasi va kalom*. – Toshkent: Movarounnahr, 2001.